

- and Radiology (Fundamentals of Radiation Diagnosis and Therapy): A Textbook. Moscow, Medicine, 1993. 560 p.
3. Ogurtsov A.P., Boyko V.I., Smolyak V.A. *Medicinskaja tehnika rentgenologii i radiologii* [Medical technology of roentgenology and radiology]: A Textbook. Kyiv, NMC MOH, 2003. 613 p.
 4. Yakovets V.V. *Rukovodstvo dlja rentgenolaborantov* [Manual for X-ray labs]. St. Petersburg, Hippocrates, 1993. 352 p.
 5. *Rentgenoterapija: mekhanizm vozdeystviya, naznachenie i rezul'tativnost'* [X-ray therapy: mechanism of influence, purpose and effectiveness]. Available at: <http://gidmed.com/dermatologiya/lechenie-derm/sposoby/rentgenoterapiya.html> (accessed 28.02.2018).
 6. Kharadzha F.N. *Obshchij kurs rentgenotekhniki* [The general course of X-ray engineering]. Moscow, Gos. Oboronprom Publ., 1940. 416 p.
 7. Chikirdin E.G., Mishkinis A.B. *Tekhnicheskaja entsiklopedija rentgenologa* [Technical encyclopaedia of radiologist]. Moscow, MNPI, 1996. 437 p.
 8. *Tsifrovaya rentgenologiya. Metody polucheniya izobrazheniya i preimushchestva pered traditsionnymi tekhnologiyami* [Digital radiology. Methods for obtaining images and advantages over traditional technologies]. Available at: <http://www.kvant.ua/ru/articles/13.html> (accessed 28.02.2018).
 9. Kipenskiy A.V., Khomenko E.V., Litvinenko S.V. i et al. *Struktura i matematicheskaya model' kanala rasprostraneniya i registratsii rentgenovskogo izlucheniya* [The structure and mathematical model of the distribution and record channel of the X-ray radiation]. *Sb. nauch. tr. Mezhdunarodnoy konf. "Problemy biomedizhenerii. Nauka i tekhnologii"* [Proc. of the Int. Conf. "Problems of biomedics, science and technology"]. Kharkiv, AN PRE, NURE, 2017, pp. 61–66.

Поступила (received) 07.03.2018

Відомості про авторів / Сведения об авторах / About the Authors

Кіпенський Андрій Володимирович (Kipenskiy Andrii Volodymyrovych) – доктор технічних наук, професор, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», декан факультету соціально-гуманітарних технологій та професор кафедри промислової і біомедичної електроніки; м. Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4589-092X>; e-mail: kavkpi@ukr.net

УДК 930 (655)

Є. К. ШИШКИНА, Я. В. МОТЕНКО

СТАНОВЛЕННЯ ДРУКАРСТВА У ЦЕНТРАЛЬНІЙ ТА СХІДНІЙ ЄВРОПІ (XV–XVI СТОЛІТТЯ)

Розглянуто процес становлення друкарської справи у Центральній та Східній Європі у XV–XVI століттях. Дано загальну характеристику книгодрукування у даному історико-географічному регіоні. Досліджено взаємовплив поліграфічних традицій різних країн Центральної і Східної Європи. Розкрито історію використання глаголичного та кириличного друку. Відтворено хід розповсюдження друкарства в слов'янських країнах. Визначено технічні особливості здійснення друку у зазначений період. Особливу увагу приділено типографській справі у Чехії, Польщі, Чорногорії, Великому князівстві Литовському та Московському царстві. З'ясовано роль Швайпольта Фіоля, Франциска Скорини та Івана Федорова у розвитку слов'янського друку. Встановлено значення робіт перших друкарів у формуванні базису для подальшого розвитку типографської справи у східних слов'ян, в тому числі української друкарської традиції.

Ключові слова: книга, інкунабула, книгодрукування, поліграфія, типографія, друкар, типографська справа, першодрукар, глаголиця, кирилиця.

Е. К. ШИШКИНА, Я. В. МОТЕНКО

СТАНОВЛЕНИЕ КНИГОПЕЧАТАНИЯ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ И ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ (XV–XVI ВЕКА)

Рассмотрен процесс становления печатного дела в Центральной и Восточной Европе в XV–XVI веках. Дана общая характеристика книгопечатания в данном историко-географическом регионе. Изучено взаимовлияние полиграфических традиций различных стран Центральной и Восточной Европы. Раскрыта история использования глаголической и кириллической печати. Воссоздан ход распространения книгопечатания в славянских странах. Определены технические особенности осуществления печати в указанный период. Особое внимание уделено типографскому делу Чехии, Польши, Черногории, Великого княжества Литовского и Московского царства. Установлена роль Швайпольта Фиоля, Франциска Скорины и Ивана Федорова в развитии славянской печати. Определено значение работ первых печатников в формировании базиса для дальнейшего развития типографского дела у восточных славян, в том числе украинской печатной традиции.

Ключевые слова: книга, инкунабула, книгопечатание, полиграфия, типография, печатник, типографское дело, первопечатник, глаголица, кириллица.

Y. K. SHYSHKINA, Y. V. MOTENKO

THE BACKGROUND OF THE CENTRAL AND EASTERN EUROPE BOOK-PRINTING (15TH – 16TH CENTURIES)

The process of the book-printing development in the Central and Eastern Europe in 15th – 16th centuries is explored. The general characteristics of the book-printing development in this historical-geographic region are reviewed. The mutual influence of polygraphic traditions in the different countries of the Central and Eastern Europe is investigated. The history of Glagolitic and Cyrillic book-printing is revealed. The process of spreading of the book-printing in the Slavic countries is shown. The technical features of publishing specific to the mentioned period are identified. The role of

© Є. К. Шишкіна, Я. В. Мотенко, 2018

Schweipolt Fiol, Francysk Skaryna and Ivan Fedorov in the development of the Slavic printing is determined. The role of the first published works in laying foundations for the further development of the East Slavs' typography (including the Ukrainian printed tradition) is defined.

Keywords: book, incunabula, book-printing, polygraphy, printing-house, printer, publishing, first printer, Glagolitic script, Cyrillic script.

Вступ. Активізація євроінтеграційного вектору зовнішньої політики України на початку XXI століття зумовила посилений інтерес громадськості до історії засобів масової комунікації, що стали каталізатором освітніх та економічних загальноєвропейських процесів. Чільне місце серед них належить друкарству. Зародження і розвиток книговидавничої справи у країнах Центральної та Східної Європи, витоки і взаємовплив поліграфічних традицій різних країн зазначеного регіону є особливо важливим питанням в осмисленні сучасних глобалізаційних процесів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Окремі питання зародження книгодрукування у країнах Європи розкрито у низці наукових робіт (М. Грушевський, А. Бахтіаров, І. Огієнко, Я. Ісаєвич, С. Немировський, В. Німчук, Я. Запаско, О. Мацюк, В. Стасенко, В. Харламов, М. Макарова, С. Многолетня та ін.) [1–11], однак узагальненого бачення процесів взаємовпливу поліграфічних традицій у Центральній і Східній Європі не сформовано.

Мета дослідження. Пропонована наукова розвідка має на меті висвітлити процес становлення друкарської справи у Центральній та Східній Європі протягом XV–XVI століть, як головного чинника тогочасної «інформаційної революції» у даному історико-географічному регіоні.

Матеріали і результати дослідження. У другій половині XV–XVI століттях європейські країни переживають пік розвитку друкарської справи. За перші 25 років після винаходу Й. Генслеїфша (Гутенберга) книгодрукування виникло в семи містах Німеччини, потім друкарні з'являються в Італії, Голландії, Швейцарії і Франції. Протягом другої половини XV століття побачили світ приблизно 35–45 тисяч різних видань, загальним тиражем 10–20 мільйонів екземплярів. Загалом відомо близько 500 000 інкунабул (книг, які були видані типографським способом переважно латинською мовою в Європі до 1501 року).

З'являються типографії і у слов'янських країнах. Одним з найважливіших центрів слов'янського книгодрукування в цей час є Чехія. Найвідомішим празьким друкарем першої чверті XVI століття став М. Конач з Годішкова. Найбільшим виданням М. Конача є «Чеська хроніка» італійського гуманіста Е. С. Пікколоміні, надрукована в 1510 році. Слід відзначити, що в передмові М. Конач звертається до читачів, серед яких називаються «чехи, словаки, мораване, поляки». Книга містила гравіровані зображення св. Вацлава, Я. Жижки та інших діячів чеської історії. Були зображені і окремі події, наприклад, спалення на багатті Я. Гуса.

У друкованій продукції іншого відомого празького друкаря другої половини XVI століття І. Мелантріха з Авентина також значне місце посідають твори гуманістичної спрямованості. Зокрема І. Мелантріх видав цикл творів Е. Ротердамського під загальною назвою «Про приготування до смерті» [10, с. 50–51].

Загалом, всю друковану продукцію, видану в цей

період в Чехії, можна розділити на дві великі групи: релігійну і світську літературу. Чеське книгодрукування уважно реагувало на потреби свого читача, а, отже, друкована продукція висвітлювала різні точки зору на соціально-політичні події, що відбувалися в країні в той період, і на релігійні суперечки, які велися в суспільстві. Книгодрукування відображало провідні тенденції культурного розвитку Чехії, а також процес поширення ідей гуманізму серед освічених верств чеського суспільства.

Тривалий час в історіографії першим друкованим виданням у слов'янському світі вважався чеський переклад «Троянської хроніки» [12, с. 68]. Згодом, однак, було запропоновано альтернативне датування: книга надрукована не раніше 1476 року, а позначена наприкінці книги дата – 1468 рік є не часом видання, а роком її написання. Прихильники цієї версії пропонують вважати найдавнішим друкованим виданням слов'янського світу латиномовну листівку календар на 1474 рік, видану у Кракові наприкінці 1473 року К. Штраубе з Баварії.

Поступово у країнах Центральної і Східної Європи виникає розгалужена мережа типографій (близько 1100 – 1700 наприкінці XV століття), оснащених ручними друкарськими верстатами, словоліварними формами, великою кількістю пуансонів, матриць, літер та іншим друкарським інструментарієм. На початку XVI століття у технічній та комерційній еволюції друкарства відбуваються важливі якісні зміни. Від раніше єдиного книговиробництва відділяються суміжні галузі. Так, наприклад, з друкарства виділяється словоліварна справа, набуваючи характеру самостійної спеціальності. Пізніше від книговиробництва відокремилося книгорозповсюдження, і продаж книг став самостійною галуззю торгівлі. Всі перераховані процеси сприяли демократизації та популяризації книги.

На кінець XV століття припадає початок глаголичного (хорватський «Місал» 1483 року) і кириличного («Часослов» і «Осьмогласник» 1491 року) книгодрукування. Першим типографом, який використав кириличний шрифт став німець Ш. Фіоль, родина якого емігрувала до Польщі й мешкала спочатку в Любліні, а потім у Кракові [13, с. 23]. Ш. Фіоль розпочав друкарську справу приблизно у 1489 році, винайнявши майстра, який виготовив для нього шрифт. Ним був краківський німець Р. Борсдорф. Ш. Фіоль вперше використав шрифт та особливості оформлення, характерні для слов'янської рукописної книги. Були вирізані пуансони, виготовлені матриці і відлиті літери з кириличним шрифтом, технікою ксилографії вирізані елементи оформлення, характерні для слов'янських рукописів (пізніше вони знайдуть відображення у інших кириличних виданнях). Варто зазначити, що у вітчизняній історіографії існує теза про те, що краківські кириличні інкунабули 1491 року слід вважати початком українського книгодрукування [1, с. 156; 3, с. 40–42]. Її прихильники як аргумент наводять мову

видань, використання у книгах датування за ерою «від Різдва Христового», а також те, що в них згадуються такі святі православної церкви як князі Володимир Великий, Борис і Гліб, Феодосій Печерський. Ці святі шанувались тільки в землях колишньої Київської Русі. Таким чином, ця література повинна була задовольнити культурні потреби тогочасної православної української і білоруської діаспори у Кракові.

Відомо також, що друкування Ш. Фіолем кирилических книг викликало невдоволення католицького священства. У січні 1492 року у відповідь на звернення до Гнезненського капітулу з проханням дозволити видання кирилических книг спонсор друкарні Й. Турзо отримав настанову утриматись від поширення і друкування таких книг. У березні того ж року Ш. Фіоль був звинувачений у ересі, однак незабаром виправданий церковним судом. Очевидно, внаслідок цих подій «Тріодь пісна» і «Тріодь цвітна», на відміну від «Осьмогласника» і «Часослова», не мали тексту з інформацією про автора. Лише екземпляр «Тріоді цвітної» з Музею румунської культури в Брашєві містить типографську марку «Шбеипольт Фіоль».

В наш час 8 екземплярів «Осьмогласника» 1491 року зберігаються у бібліотеках Москви і Санкт-Петербурга, 26 екземплярів «Часослова» – у бібліотеках Вільнюса, Києва, Кракова, Львова, Москви, Одеси, Рима, Саратова, Цетинья (Чорногорія). 28 примірників «Тріоді пісної», знаходяться у книгозбірниках Варшави, Києва, Львова, Москви, Рима, Санкт-Петербурга, Саратова, Софії, Тюмені, Ярославля. Відомо про існування 21 екземпляра «Тріоді цвітної». Їх можна знайти в Брашєві, Варшаві, Вільнюсі, Кракові, Львові, Любліні, Москві, Нью-Йорку, Римі, Санкт-Петербурзі, Сентендрє.

Після Ш. Фіоля в слов'янських країнах одна за одною з'являються інші типографії. В 1494–1496 роках кирилическа друкарня виникла у столиці Чорногорії м. Цетиньє. Вона належала володарю Дж. Црноєвичу і діяла під керівництвом ієромонаха Макарія. Першим її виданням був «Октоїх першогласник» 1494 року. Книга містила цільносторінкові гравюри, була оздоблена мотивами слов'янських кирилических рукописів. Друкарня П. Трубара друкувала кирилицею, глаголицею і латиною протестантські книги, для розповсюдження їх серед словенців і хорватів. У 1574 році у Будишині побачила світ перша друкована книжка серболужицькою мовою. З 1575 році у Любляні кілька років працювала перша словенська друкарня. Розпочалося друкарство в містах Торунь (1568 рік), Познань (1577 рік), Бардів (1577–1578 роки).

Під впливом масового розповсюдження друкарської справи перші типографії з'являються у східних слов'ян. Перші спроби множинного друкування книг на білоруських землях, що входили до складу Велико-го князівства Литовського, здійснив виходець з м. Полоцька Ф. Скорина. Видані ним книги розійшлися всією територією князівства і були добре відомі населенню українських земель. Друкарем вперше було використано шрифт, який відображав специфіку вимови східнослов'янських народів. Особливості поліграфічного оформлення книг Ф. Скорини («руська»

мова видання, ілюстративний матеріал, тексти від видавця, емблема друкаря, тощо) лягли в основу друкарського мистецтва інших білоруських і українських типографів.

Діяльність друкаря розпочалась у Празі. Певно Ф. Скорину приваблювала місцева стійка книговидавнича традиція і унікальна конфесійна ситуація, що характеризувалась винятковою релігійною толерантністю [11, с. 67–68]. Свою видавничу діяльність у Празі Ф. Скорина почав з друкування «Псалтиря». Це було зумовлено значним попитом саме на цю частину Біблії. «Псалтирі» використовувалися в православній літургії, псалми читалися щодня в церкві. Використовувався «Псалтир» і під час так званого приватного богослужіння. Її, наприклад, читали при відспівуванні небіжчика. Важливим було використання цієї книги як шкільного підручника.

У 1517 році Ф. Скорина заснував друкарню і видав кирилическим шрифтом «Псалтир». Особливості мови, якою написана книга, дають спеціалістам підстави називати її першою друкованою білоруською книгою. Празькі видання Ф. Скорини були надруковані в 4 у частину аркуша. Використовувались мініатюри на біблійні сюжети, заставки, ініціали та інші прикраси. В оздобленні назви книги використовувались орнаментальні елементи, друк яких здійснювався з 4-ох окремих дощок – ксилографій. Назва книги була виконана червоною фарбою – кіновар'ю. На титульному аркуші видання було відбито, як вважають дослідники, зображення емблеми Ф. Скорини як доктора медицини (цей знак можна побачити і на багатьох інших гравюрах у книгах Ф. Скорини).

Основний зміст зображених на емблемі сонця і місяця з профілем людини (можливо, Ф. Скорини) – це одержання знань, фізичне і духовне лікування людини. Буква «Г» – символічне зображення терезів, які уособлюють «мікрокосм», «людину». Знак «дельта» (Δ) відображає образ вченого, є символом входу до Царства знань. Друкуючи Біблію Ф. Скорина порушив правила переписування церковних книг: книга містила тексти від видавця і навіть гравюри з його зображенням.

Протягом 1517–1519 років Ф. Скорина переклав на «руську мову» і видав 23 книги Біблії. Празький період видавничої діяльності Ф. Скорини став важливим етапом в історії слов'янського друкарства. До виданих книг Старого Завіту Ф. Скориною було написано 25 передмов і 24 післямови. Таким чином, Ф. Скорина доповнює канонічний текст Біблії вступними зауваженнями і докладними коментарями, текст яких не обмежувався тлумачення тих чи інших місць Священного Писання. Діяльність Ф. Скорини мала просвітницький характер, в передмовах до виданих ним книг він наполегливо підкреслював, що мета його літературної та видавничої діяльності – послужити простим людям, допомогти їм «пізнати мудрість і науку», вчити простих людей, «аби навчилися мудрості, добре жили на світі» [11, с. 72].

В 1520 році Ф. Скорина переїхав у Вільно і у будинку віленського бурми́стра Я. Баби́ча заснував найстарішу друкарню у Великому князівстві Литовському

і на білоруських землях.

Першими виданнями цієї друкарні були церковнослов'янські «Мала подорожня книжка», видана у 1522 році, і «Апостол», виданий у 1525 році. Віленські видання Ф. Скорини друкувались у 8 у і в 12 у частку аркуша. Книги були не такими мальовничими, як його попередні видання.

В 1525 році помер один зі спонсорів віленської друкарні Ю. Одверни. Видавнича діяльність Ф. Скорини зупинилась. Через кілька років один за одним померли і інші меценати друкарні Ф. Скорини – Я. Бабич, Б. Онков і К. Острозький.

Невдала спроба повернутись до друкарської діяльності була здійснена у кінці 20-х років XVI століття. Магістр Тевтонського ордена А. Бранденбурзький в ході проведення реформи церкви і школи запросив Ф. Скорину у Кенігсберг для налагодження там друкарської справи. Однак, у 1529 році помер старший брат друкаря – Іван. Ф. Скорина повернувся у Вільно, забравши з собою друкаря і іудея лікаря. З листа герцога від 26 травня 1530 року сьогодні відомо, що Ф. Скорина своїм вчинком викликав невдоволення магістра, який вимагав до віленського воєводи А. Гоштольда повернути увезених людей герцогству.

У лютому 1532 року кредитори покійного І. Скорини домоглись арешту Франциска за борги брата. Кілька місяців він просидів у познанській в'язниці. Розібравшись у справі Сигізмунд I видав указ про звільнення Ф. Скорини і навіть дав йому дві привілейовані грамоти. Після судового процесу про його друкарську діяльність в документах більше не згадувалось.

Перші спроби книгодрукування на території Московського царства датуються 1553 роком, про що говориться у копії Російського літописця, знайденого в 1874 році в Тотьмі. Дослідникам мало що відомо про цю типографію, тому в історіографії вона часто іменується Анонімною друкарнею.

Сьогодні більшість дослідників вважають, що першим з анонімних московських видань є вузькошрифтне «Четвероевангеліє», видане, ймовірно, у 1553–1554 роках. У світі відомо 36 екземплярів цього видання. Воно дуже скромно оформлене. Орнаменти і ініціали в цій книзі відбиті з ксилографічних форм. Заголовки окремих частин виконані в'язю і пофарбовані кіновар'ю.

До видань анонімною типографією дослідники також відносять: «Тріодь пісню» 1555–1556 років, «Тріодь цвітну» 1556–1557 років, «Четвероевангеліє середньошрифтне» 1558–1559 років, «Псалтир середньошрифтну» 1559–1560 років, «Четвероевангеліє широкошрифтне» 1563–1564 років та «Псалтир широкошрифтну» 1564–1565 років.

Перша згадка про спроби розпочати централізоване книгодрукування в Московській державі з'являється на початку 50 х років XVI століття, коли російський цар Іван IV розпочав пошук професійних друкарів. На початку 60 х років XVI століття стає відомо про будівництво приміщення для державної друкарні у Москві. Коштом скарбниці з цієї друкарні за датою 1 березня 1564 року виходить в світ книга «Ді-

яння і Послання Апостолів», друквана Іваном Федоровим Москвітіним і Петром Тимофєєвим Мстиславцем. «Апостол» був першим виданням у Московському царстві, в якому вказувалось місце та час його друкування, імена друкарів та видавців замовників і навіть розкривались причини виходу в світ – брак церковної літератури і велика кількість невіправлених рукописних книг. Сьогодні відомі 62 екземпляри книги.

Другою книгою державної друкарні став «Часовник», випущений у 1565 році. Книга вийшла двома виданнями. «Часовник» був і молитовником, і книгою для навчання грамоті. Сторінки його були прикрашені витонченими заставками з зображеннями листків і квіток. Для друку тексту був використаний той же шрифт, що й в «Апостолі», але організація тексту була простішою.

Досвід книгодрукування у Москві зіграв важливу роль у подальшій друкарській діяльності І. Федорова, яку він пізніше здійснював у білоруських і українських землях.

По прибутті у Велике князівство Литовське І. Федоровим та П. Мстиславцем зацікавився колишній київський воєвода Г. Ходкевич. У своєму родовому маєтку – в Забудові (територія сучасної Білорусі) він доручив І. Федорову і П. Мстиславцю влаштувати друкарню, яка б забезпечувала книгами православні церкви білоруських і українських земель. У 1569 році друком вийшло «Євангеліє». В ньому вказувалось місце видання та ім'я мецената, коштом якого вийшла книга. Зазначалось, що друкувалась вона у роки правління Жигимонта Августа. «Євангеліє» містило передмову Г. Ходкевича, в якій він розкрив зміст і значення книги.

У поліграфічному і редакційному відношенні забудівське «Євангеліє» мало відрізнялось від московських видань. Книга була видрукувана двоколірним друком. Текст Євангелія був набраний шрифтом московського «Апостола» і орнамент, в основному, теж повторював оздоблювальні елементи московського видання. Новими елементами були: титульний аркуш, на якому містився заголовок Євангелія, та зміст. Художнє оздоблення складалося з єдиної цілносторінкової гравюри, виконаної в техніці ксилографії, та зображення щита з гербом роду Ходкевичів. Крім того, книгу прикрашали три заставки, надруковані з двох дощок московського походження, шість кінцівок і два візерункових ініціали. Книга вийшла великим тиражем. Сьогодні в світі відомо 50 екземплярів забудівського «Євангелія».

У 1570 році у друкарні Г. Ходкевича був виданий «Псалтир з Часословцем» для використання у церковних службах і у навчанні. Книга була справжнім витвором мистецтва. Містила гравюру з зображенням царя Давида, а також велику кількість ініціалів, заставок і кінцівок. Як і у «Євангелії», в ній був розташований герб мецената друкарні Г. Ходкевича. «Псалтир з Часословцем» зберігся в 4 екземплярах: один можна побачити у Великобританії, два в Росії і один в Україні.

Після від'їзду П. Мстиславця з Забудова у Віль-

но і закінчення роботи над «Псалтирю з Часословцем» (останньою книгою, випущеною на кошти Г. Ходкевича) І. Федоров прибув у Львів. Тут він у 1573 році заснував друкарню, яка заклала основи постійного книгодрукування на українських землях у кінці XVI – XVIII століть. У 1574 році І. Федоров видав першу книгу – «Апостол». Вона стала найдавнішим точно датованим виданням, надрукованим в українських землях.

Книга була виконана на високому поліграфічному рівні. Набірний текст майстерно поєднувався з гравірованими на дереві заставками, кінцівками, ініціалами, рядками в'язі, складав гармонійні композиції з ілюстраціями (також дереворитами). Львівський «Апостол» був надрукований тим же шрифтом, містив ті ж заставки і ініціали, що і московське видання «Апостола» 1564 року. Книга відрізнялась вступом на початку книги, післямовою і деякими іншими особливостями.

На початку книги на звороті першого аркуша замість заголовка І. Федоров розмістив герб Г. Ходкевича. Декоративна рамка фронтисписа була взята з московського «Апостола», а герб – з заблудівської «Псалтирі з Часословцем». Далі йшов вступ, а за ним гравюра апостола Луки. Вона була виготовлена спеціально для львівського «Апостола». Завершувало видання зображення двох гербових щитів: між стилізованими гілками і листям, квітами і плодами вставлений герб міста Львова і сигнет І. Федорова. У нижній частині сигнета стояло ім'я типографа «Иоанн Федорович – Друкар Москвитин». Орнамент львівського Апостола був представлений заставками, кінцівками, орнаментальними рамками розетками, в'яззю, великими візерунковими ініціалами. Одинадцять заставок були вирізані з українських або західноєвропейських зразків. Особливо треба відзначити прагнення І. Федорова полегшити користування книгою: розділи відкриваються великою заставкою, заголовком в'яззю і ініціалом, зміст кожного розділу починається з нового рядка, на полях використаний довідковий матеріал, покажчики і примітки. Збереглося 118 примірників книги.

У 1574 році І. Федоров видав «Буквар» для навчання грамоті у школі і поза нею. Видання містило інформацію про місце і час друку книги. Однак було зазначено тільки рік видання, в «Апостолі» ж вказувалась точна дата. Через це в науковому світі розгорілась дискусія щодо питання першості. Для доказу власних теорій дослідники використали текст післямови «Букваря», в якому І. Федоров обіцяє продовжувати друкарську діяльність. Одні вчені трактують слова друкаря як обіцянку випустити у найближчому майбутньому ще одну книгу, якою і став «Апостол». Інші стверджують, що І. Федоров говорив про продовження друку підручників. В цьому випадку «Апостол» вийшов раніше, а традиція друкування підручників знайшла своє продовження пізніше в Острозі.

Так чи інакше, «Буквар» був першою друкованою східнослов'янською книжкою світського призначення. Посібник був спрямований на засвоєння особливостей граматики церковнослов'янської мови у східно-

дрослов'янській редакції.

На першій сторінці «Букваря» було подано азбуку, яка пізніше використовувалась і у інших навчальних посібниках. З певними змінами (вилученням окремих літер, введенням нових знаків) вона збереглась в абетках усіх країн, які користуються кирилицею. Далі азбука наводилась також у зворотному порядку, а потім – впереміш. Після абетки розміщались вправи для читання складів – були подані дво і трилітерні сполуки. Наступні три розділи книги були присвячені вивченню систематичної граматики. Після граматичних вправ в книзі був розміщений перший азбучний текст для зв'язаного читання – акровірш.

Другу частину книги І. Федорова склали щоденні молитви, які були текстами для читання та заучування напам'ять. Далі йдуть звернені до дітей сентенції про корисність навчання та на морально-етичні теми, що є уривками з біблійної «Книги притчей Соломонових». До батьків звернені уривки про виховання дітей з послань апостола Павла.

Широкий науковій громадськості «Буквар» І. Федорова став відомий у 1954 році. Сьогодні він зберігається у бібліотеці Гарвардського університету США.

Аналізуючи процес становлення друкарства в українських землях необхідно зазначити, що книгодрукування тут виникло ще у дофедорівський період. Українським першодрукарем сучасні дослідники вважають міщанина Ст. Дропана, який не пізніше 1460 року створив друкарню у Львові [15, с. 3–14; 16, с. 36]. Українські друкарі широко використовували поліграфічну термінологію німецького походження. Зберігся інвентарний список книг Словінського монастиря, розташованого поблизу Львова, який включав видання 1511–1566 років [18, с. 136].

Висновки. Таким чином, протягом XV–XVI століть у країнах Центральної та Східної Європи друкарська справа поступово перетворюється на помітний чинник культурного, релігійного та політичного життя. Важливими передумовами розповсюдження друкарства у цьому історико-географічному регіоні стали ідеологія Реформаційного руху та подвижницька діяльність перших друкарів. Вітчизняні особливості цього процесу полягали в суттєвій обмеженості секуляризаційних процесів на українському книговидавничому ринку. Перші видання в Україні мали літургійний, богословський та навчально-дидактичний характер. Водночас, продукція українських друкарень відігравала прогресивну соціокультурну роль, оскільки виступала етносберігаючим чинником і основною формою фіксації та трансляції досвіду. Визнаючи важливість друкарської діяльності І. Федорова для розвитку книговидавництва східнослов'янських народів відзначимо, що українське книгодрукування все ж брало свій початок з західноєвропейської поліграфічної традиції.

Список літератури

1. Грушевський М. *Історія української літератури* : В 6 т. 9 кн. К.: Либідь. 1995. Т. 5. Кн.1.
2. *Історія книги на Русі* / Сост. А. А. Бахтиаров. СПб. : Изд. Ф.

- Павленкова, 1890. 282 с.
3. Огієнко І. *Історія українського друкарства*. К. : Либідь, 1994. 448 с.
 4. Ісасвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів : Вища школа, 1975. 150 с.
 5. Немировский Е. Л. *Начало книгопечатания на Украине. Иван Федоров*. М. : Книга, 1974. 224 с.
 6. Німчук В. *Буквар Івана Федорова*. К. : Дніпро, 1975. 200 с.
 7. Запаско Я., Мацюк О., Стасенко В. *Початки українського друкарства*. Львів : Центр Європи, 2000. 222 с.
 8. Харламов В. О. Нові дані про початок книгодрукування у Києві. *УДЖ*. 1990. № 9. С.98–106.
 9. Макарова М. В. *Друкована книга XVI – XVIII ст. як фактор спадкоємності духовної культури України*: автореф. дис... канд. культурології: спец. 26.00.01. «Теорія та історія культури». К., 2008. 24 с.
 10. Многолетняя Е. Н. Произведения европейских гуманистов в репертуаре чешского книгопечатания раннего периода: (1468–1620 годы) *Известия Саратовского университета. Новая серия. Сер.: История. Международные отношения*. 2013. Вып. 2. С.49–53.
 11. Многолетняя Е. Н. Франциск Скорина в Праге (1517–1519 гг.) *Известия Саратовского университета. Новая серия. Сер.: История. Международные отношения*. 2014. Вып. 4. С.67–73.
 12. Кацпржак Е. И. *История письменности и книги*. М. : Гос. изд-во «Искусство», 1955. 356 с.
 13. Осадча О. В. Доля української книги від її народження до сьогодні. *Поліграфія і видавнича справа*. 2008. № 1. С.22–26.
 14. Бондасюк С. Ю. Общерусский первопечатник Иван Федоров и основанная им братская Ставропигийская печатня во Львове. Львов : Издание ставропигийского института, 1931. 79 с.
 15. Мацюк О. Чи було книгодрукування на Україні до Івана Федорова. *Архіви України*. 1968. № 2. С.3–14.
 16. Тимошик М. Переосмислити історію виникнення українського друкованого слова. *Вісник Книжкової палати*. 2002. № 7. С.35–37.
 17. Тимошик М. Історія українського друкарства потребує переосмислення. *Літературна Україна*. 2002.
 18. Андрійчук М. Т. Генеза книгодрукування на теренах України : інформаційна ситуація у вітчизняній історіографії ХХ ст. *Книгознавство*. 2005. № 2. С.134–146.
 7. Zapasko Ia., Matsiuk O. *Stasenka V. Pochatky ukraïnskoho drukarstva* [The Origins of Ukrainian Printing]. Lviv, Tsentr Yevropy, 2000. 222 p.
 8. Kharlamov V. O. *Novi dani pro pochatok knyhodrukuvannia u Kyievi* [New Data about the Origins of Book-Printing in Kyiv]. *UIZh* [The Ukrainian Historical Journal]. 1990. no. 9. pp. 98–106.
 9. Makarova M.V. *Drukovana knyha XVI–XVIII st. yak faktor spadkoïemnosti dukhovnoi kultury Ukrainy*: Avtoref. dys... kand. kulturolohii: spets. 26.00.01. «Teoriia ta istoriia kultury». [The Printed Book of 16th–18th Centuries as a Factor of Continuity of the Ukrainian Printing Culture: Abstract of a thesis, candidate cult. sci. diss. 26.00.01. "Theory and History of Culture"] Kyiv, 2008. 24 p.
 10. Mnoholetniaia E.N. *Proyzvedeniia evropeïskikh humanystov v repertuar cheshskoho knyhopechataniia ranneho peryoda : (1468–1620 hody)* [The Productions of the European humanists in the repertoire of the Czech Printing in the Early Period (1468–1620)] *Yzvestiia Saratovskoho univversyteta. Novaia seryia. Ser. : Ystoriia. Mezhdunarodnye otosheniia* [The news of the Saratov University. New Series. Series: History. International Affairs]. 2013. Ed. 2. pp. 49–53.
 11. Mnoholetniaia E.N. *Frantsysk Skoryna v Prahe (1517–1519 hody)* [Francysk Skaryna in Prague]. *Yzvestiia Saratovskoho univversyteta. Novaia seryia. Ser. : Ystoriia. Mezhdunarodnye otosheniia* [The news of the Saratov University. New Series. Series: History. International Affairs]. 2014. Ed. 4. pp. 67–73.
 12. Katsprzhak E. Y. *Ystoriia pysmennosti y knyhy* [The History of Writing System and a Book]. Moscow, Hos. yzd-vo «Ysskustvo», 1955. 356 p.
 13. Osadcha O. V. *Dolia ukraïnskoi knyhy vid yii narodzhennia do sohodennia* [The Destiny of the Ukrainian Book from Its Birth until Now]. *Polihrafiia i vydavnycha sprava* [The Polygraphy and Publishing]. 2008. no. 1. pp. 22–26.
 14. Bondasiuk S. Iu. *Obshcherusskyi pervopechatnyk Ivan Fedorov y osnovannaia ym bratskaia Stavropiïyskaia pechatnia vo Lvove* [The First Printer of All Rus' Yvan Fedorov and Stavropiïy Brotherhood Typography Founded by Him in Lviv]. Lviv, Yzdanye stavropiïyskoho ynstytuta, 1931. 79 p.
 15. Matsiuk O. *Chy bulo knyhodrukuvannia na Ukraini do Ivana Fedorova* [Whether the book-printing existed in Ukraine before Yvan Fedorov]. *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine]. 1968. no. 2. pp. 3–14.
 16. Tymoshyk M. *Pereosmyslyty istoriiu vynykennia ukraïnskoho drukovanoho slova* [To Rethink the History of the Origins of Ukrainian Printing Word]. *Visnyk Knyzhkovoï palaty* [Bulletin of Book Chamber]. 2002. no. 7. pp. 35–37.
 17. Tymoshyk M. *Istoriia ukraïnskoho drukarstva potrebuie pereosmyslennia* [The History of Ukrainian Printing Needs Rethinking]. *Literaturna Ukraina* [Literary Ukraine]. 2002.
 18. Andriichuk M. T. *Geneza knyhodrukuvannia na terenakh Ukrainy: informatsiina sytuatsiia u vitchyznianiï istoriografii XX st.* [The Genesis of the Book-Printing in Ukrainian Lands: Informational Situation in the Domestic Historiography of XX Century]. *Knyhoznavstvo* [Bibliology]. 2005. no. 2. pp. 134–146.

References (transliterated)

1. Hrushevskiy M. *Istoriia ukraïnskoi literatury* [The History of Ukrainian Literature]. 6 vol., 9 books. Kyiv, Lybid. 1995. Vol. 5. B.1.
2. *Ystoriia knyhy na Rusy* [The History of Book in the Rus' State] / A. A. Bakhtyarov. St. Petersburg, F. Pavlenkov Publ., 1890. 282 p.
3. Ohienko I. *Istoriia ukraïnskoho drukarstva* [The History of Ukrainian Printing]. Kyiv, Lybid, 1994. 448 p.
4. Isaievych Ia. D. *Pershodrukar Ivan Fedorov i vynykennia drukarstva na Ukraini* [The First Printer Ivan Fedorov and the Emergence of Printing in Ukraine]. Lviv, Vyshcha shkola, 1975. 150 p.
5. Nemyrovskiy E. L. *Nachalo knyhopechataniia na Ukrainy. Ivan Fedorov* [The Origins of Printing in Ukraine. Ivan Fedorov]. Moscow, Knyha, 1974. 224 p.
6. Nimchuk V. *Bukvar Ivana Fedorova* [The ABC Book of Ivan Fedorov]. Kyiv, Dnipro, 1975. 200 p.

Надійшла (received) 12.03.2018

Відомості про авторів / Сведения об авторах / About the Authors

Шишкіна Євгенія Костянтинівна (Шишкіна Евгения Константиновна, Shyshkina Yevheniia Kostiantynivna) – кандидат історичних наук, доцент, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доцент кафедри політичної історії; м. Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8599-5518>; e-mail: zhshk@ukr.net

Мотенко Ярослав Володимирович (Мотенко Ярослав Владимирович, Motenko Yaroslav Volodymyrovych) – кандидат історичних наук, доцент, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доцент кафедри політичної історії; м. Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5983-2432>; e-mail: motenkoaroslav@gmail.com